

ПОНЯТТЯ КИЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ЕКЛЕЗІЯЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ

Проаналізовано зміст та обсяг еклезіологічного поняття «Київська Церква» на основі його вжитку в історичних працях і церковних документах, що відображають еклезіяльну свідомість. Дано еклезіологічну оцінку головним етапам історичного розвитку Київської Церкви, зокрема таким, як відокремлення 1448 р. Московської Церкви, численні подальші юрисдикційні зміни, процеси диференціації та дезінтеграції, що змінювали структуру Київської Церкви. Запропоновано генезисний, обрядовий, територіальний, еволюційний, етнічний та ментальний підходи для коригування змісту поняття «Київська Церква». Запропоновано нові категорії для конкретизації обсягу поняття «Київська Церква»: київська еклезіяльна когорта, київські еклезіяльні субстрат, протострат і суперстрат.

Ключові слова: Київська Церква; київська еклезіяльна свідомість; київська когорта Церков; київські еклезіяльні субстрат, протострат і суперстрат.

Вступ

Українська Революція гідності в листопаді 2013 р. – лютому 2014 р. та події вслід за нею, зокрема військова, економічна та інформаційна агресія Росії – сусідньої православної держави, церковному центрові якої підпорядкована значна частина християн України, по-новому представили низку проблем, що стосуються української ідентичності: національної, культурної, цивілізаційної. Серед них чільне місце посідає питання української церковної ідентичності та проблема розбудови єдиної самобутньої Церкви в Україні, – Церкви Київської, яка свідчила би про втілення та воскресіння Христа органічно зрозумілими в українському ментально-культурному просторі знаками, була б осердям духовної єдності всюди, куди тільки дійшов відгомін Володимирового хрещення.

Поняття *Київської Церкви* набуло достатнього поширення в міжцерковних відносинах, документах різних конфесій України та діаспори, у публіцистичних і науково-богословських колах. Воно не має усталеного трактування, зберігаючи доволі широкий спектр значень, та зазнає часом певних маніпуляцій задля підтримки тих чи інших геополітичних або ідеологічних цілей. Найчастіше Київська Церква асоціюється з чотирма головними традиційними християнськими конфесіями, що діють на території України: УПЦ (МП), УПЦ КП, УАПЦ та УГКЦ.¹ Однак тут поза увагою залишаються православні конфесії української діаспори, а також низка інших, зокрема й неукраїнських в етнічному сенсі, церковних утворень, що походять від Церкви, яка постала в Києві внаслідок Володимирого хрещення.

Синод єпископів УГКЦ 2014 р. заохочує академічне середовище УГКЦ досліджувати передання Київської Церкви за різними напрямками, зокрема науковим, духовно-літургійним, сакральнo-мистецьким тощо.² Це важливо не лише для Церкви в Україні, а й для всієї Христової Церкви. Адже Київська Церква – частина Вселенської Церкви, і без єдності Київської Церкви Вселенська Церква не може перебувати в повноті й звершеності. Київська ж Церква, яка завжди існувала на пограниччі цивілізацій і культур та продовжує досвідчувати на своєму тілі незагоєні рани церковних поділів, повинна найбільше докластися до єдності всього Тіла Христового. Проте спершу вона сама в собі, у спосіб, що відповідає обставинам часу й канонам Церкви, повинна зреалізувати заклик Христа до єдності.

Первинно єдина Київська митрополія Константинопольського патріархату, функціонуючи на пограниччі світів та в складних геополітичних обставинах, у процесі свого історичного розвитку зазнала юрисдикційної, етнічної, культурної диференціації, давши початок багатьом еклезіяльним утворенням. І хоч коло їх в історичній еклезіології не окреслене, більшість із них в той чи інший спосіб усвідомлюють свою приналежність до Київської спадщини та Володимирого хрещення.

Деякі з цих Церков поставили перед собою завдання повернутися до власних коренів, актуалізувати, відповідно до нинішніх обставин, київську ідентичність і на новому рівні, суголосно до віянь епохи, відновити втрачене (УГКЦ). Інші взяли курс на ексклюзивістське обґрунтування того, що

¹ Список скорочень назв Церков, що уживаються в статті й долучених до неї схемах, див. на с. 195.

² Постанови Синоду Єпископів Української Греко-Католицької Церкви (Львів – Брюховичі, 7-14 вересня 2014 року Божого), п. 9.

лише вони є спадкоємцями київської церковної спадщини (РПЦ). Треті не можуть пояснити своїм вірним, як сталося, що кермо управління київською спадщиною вислизнуло від них, і намагаються не помічати того, що форма їхньої церковної організації вже не відповідає обставинам епохи (УПЦ(МП)). Четверті уникають явного покликання на київське коріння, хоча київська спадщина наскрізно пронизує їх (ПАПЦ, ПЦА). П'яті або ввійшли, задля нормалізації свого еклезіяльного статусу, в підпорядкування світовим центрам (УПЦ Канади, УПЦ США, РПЦЗ), або наважилися, заради власної київської самобутності, на «канонічну» ізоляцію (УПЦ КП, УАПЦ, УАПЦ Америки та Діаспори). Шості «законсервували» київську спадщину такою, як вона метаморфізувалася свого часу в їхній інтерпретації (Старообрядницькі Церкви).

Предметом цього дослідження є власне зміст і обсяг поняття «Київська Церква» та основні еклезіяльні ознаки «київськості», поширені в історіографії та сучасній еклезіології. Іншими словами, спробуємо з'ясувати, у який спосіб ті чи інші нинішні Церкви співвідносяться з первинною Київською митрополією, котра є початком Київської Церкви; як вони самі трактують свої витоки та співвідносять їх із Київським еклезіяльним центром; як оцінюють найважливіші еклезіотворчі події київської церковної історії; якими є об'єктивні критерії відношення їх до Київського християнства на основі різних підходів.

Усі обставини функціонування Київської Церкви намагатимемося інтерпретувати в Божому світлі, ставлячи на першому місці голошення проповіді про Христа (пор. Мт 28:19-20) та спасіння людини, а не досягнення якихось еклезіяльних преференцій – наприклад, патріархату УГКЦ чи автокефалії УПЦ. Утім, дослідження поняття «Київська Церква» може бути пріоритетним лише тоді, коли воно слугуватиме поширенню Христової проповіді про Небесне Царство. Як засвідчила історія, існування химерних проєктів на кшталт *Третього Риму*, *Нового Єрусалиму* чи *«Русского мира»* безперспективне. А тому поняття *Київської Церкви* не має стати одним із таких проєктів. Водночас, поза сумнівом, саме єдина, помісна й соборна, а також відкрита до решти світу *Київська Церква* на чолі з єдиним визнаним Предстоятелем – *Патріярхом Київським і всієї Русі-України*³ є такою, що найкраще вестиме до спасіння нащадків Володимирового хрещення, хоч би де вони були розсіяні по світу.

³ Тут ймовірний титул майбутнього єдиного Патріярха Київської Церкви вказано в редакції нинішнього титулу предстоятеля УПЦ КП. Очевидно, цей титул може виявитися іншим – наприклад, без слова *України*, чи без слова *Руси*, або з означенням *Києво-Галицький* тощо.

Отож, дослідження історії та сьогодення Київської Церкви в богословському ключі показує, що, згідно з Божим Промислом, понад тисячу років тому в Києві виник інституційний осередок християнської віри, який, виконуючи визначену Христом місію, поширив вістку про спасіння на значні простори, так що нині $\frac{1}{4}$ східного християнства становить його спадщину.

Підходи до визначення змісту поняття «Київська Церква»

Тематика Київської Церкви, не залишаючись поза увагою дослідників, є, однак, конфесійно забарвленою. В дослідженнях представників Московського патріархату (митр. Макарій Булгаков⁴, Євгеній Голубінський⁵, Антон Карташов⁶) термін *Київська Церква* тотожний терміну *Руська Церква*. При цьому *Руська Церква* часто сприймається як синонім поняття *сучасна Російська Православна Церква*, котра, своєю чергою, позиціонує себе як єдина і виключна спадкоємиця Київської митрополії X ст.

Нечисленні українські православні дослідники (митр. Іван Огієнко⁷, митр. Василь Липківський⁸) схиляються до ототожнення *Київської Церкви* з *Українською Церквою*. Порівняно з московськими колегами, вони роблять крок уперед, не відмовляючи УГКЦ в приналежності до Київської еклезіальної спадщини.

Доволі численні греко-католицькі дослідники стоять в авангарді досліджень на тематику Київської Церкви, причиною чого є потреба УГКЦ остаточно осягнути свою ідентичність. Власне науковці-богослови УГКЦ, котрі, як і православні, у своїх дослідженнях не легковажили своєю конфесійністю, виступили з низкою вагомих праць про Київську Церкву.

Зокрема, о. Дмитро Блажейовський детально дослідив єпархійну структуру та єпархіяльну організацію практично всіх віток Київської Церкви⁹; о. Ігор Мончак проаналізував самоуправність Київської Церкви та дав еклезіально-правову оцінку стрижневих подій київської еклезі-

⁴ М. Булгаков. *История Русской Церкви*: у 12 т. Санкт-Петербург 1877-1891.

⁵ Е. Голубинский. *История Русской Церкви*: у 2 т. Москва 1900-1911.

⁶ А. Карташев. *Очерки по истории Русской Церкви*: у 2 т. Париж 1959.

⁷ І. Огієнко. *Українська Церква*: у 2 т. Прага 1942.

⁸ В. Липківський. *Відродження Української Церкви*. Вінніпег 1961.

⁹ Д. Блажейовський. *Єрархія Київської Церкви (861-1966)*. Львів 1996; о. Д. Блажейовський. *Українські церковні унії: Константинопільська, Римська і Московська*: Відбитка із: Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 205: *У пошуках історичної правди*. Нью-Йорк та ін. 1987.

яльної історії¹⁰, о. Юрій Федорів дослідив організаційну структуру української вітки Київської Церкви¹¹.

Найбільший внесок у дослідження Київської Церкви зробила Студійна група Київської Церкви, яка свого часу об'єднала низку дослідників: мирян і духовних, православних і греко-католиків – та отримала певний мандат на свою діяльність від Константинопольського патріарха Вартоломія і Предстоятеля УГКЦ Мирослава Івана (Любачівського)¹². У своїх доволі численних дослідженнях Студійна група не сформувала якоїсь спільної синтетичної ідеї *Київської Церкви* – можливо, через те, що її діяльність несподівано призупинилася. Однак деякі конкретні напрацювання були цікавими, зокрема ідея архієпископа Всеволода Майданського про подвійне сопричастя Київських Церков¹³, тобто перспективу бути в євхаристійному єднанні одночасно і з Римом, і з Константинополем. У квітні 2013 р. відбулася перша в історії офіційна зустріч Предстоятеля УГКЦ Святослава (Шевчука) з Константинопольським патріархом Вартоломієм, на якій вирішено поглиблювати взаємини між обома Церквами, а також відновити діяльність Студійної групи Київської Церкви, чого, однак, поки що не зроблено.

Загалом же, за винятком праць о. Дмитра Блажейовського¹⁴ та о. Ігора Мончака¹⁵, які дали власні бачення поняття *Київська Церква*, в опублікованих на цей час дослідженнях щодо Київської Церкви не визначено

¹⁰ І. Мончак. *Самоуправна Київська Церква*. Львів 1994.

¹¹ Ю. Федорів. *Організаційна структура Київської Церкви*. Торонто 1990.

¹² Див.: Про поєднання святих Церков: Пастирське звернення глави УГКЦ Верховного Архієпископа Львівського кардинала Мирослава-Івана Любачівського // *Знаки часу: до проблеми порозуміння між Церквами*. Київ 1999, с. 159.

¹³ Bishop Vsevolod (Majdansky) of Scopelos. Does the Restoration of Communion between Constantinople and the Greco-Catholic Church of Kiev Require a Break of Communion with Rome? // *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies* 34/1-2 (1993) 152-171.

¹⁴ Отець Блажейовський окреслює таку когорту українських Церков: «Сьогодні маємо п'ять українських церков: Римсько-уніятську, Московсько-уніятську, Константинопільсько-уніятську, Православну Автокефальну і Православну Соборноправну. Найчисленніша – це Московсько-уніятська. Хоч на рідних землях, але найменше вона українська. Константинопільсько-уніятська Церква – це тільки одна єпархія з осідком в Америці... Українські Автокефальна та Соборноправна Церкви мають свій початок по першій світовій війні... Існують нині офіційно в діаспорі, однак не дістали визнання...» (Блажейовський. *Українські церковні унії*, с. 66-67).

¹⁵ У праці «Самоуправна Київська Церква», контекстуально ведучи мову про Київську Церкву в період після 1439 і 1596 рр., він мимовільно має на увазі унійну Київську митрополію. Однак коли йдеться про дефініювання змісту поняття *Київська Церква*, він стверджує: «Назва *Київська Церква* [...] має пряме відношення теж до білорусів, росіян, русинів, американців візантійського обряду, як рівно ж до словаків і мадярів Візантійсько-Київського обряду, до всіх католиків і некатоликів, які свої начала виводять з Київського Центру християнства» (Мончак. *Самоуправна Київська Церква*, с. 141-142).

конкретних критеріїв чи принципів ідентифікації тих або інших церковних спільнот із Київською Церквою, не обґрунтовано конкретних ознак, що визначають Київську Церкву, не подано чіткого роз'яснення того, що становить київську церковну ідентичність, не окреслено київську когорту Церков тощо.

У працях деяких українських істориків та еkleзіологів Київської Церкви простежуються спроби головною ознакою «київськості» вважати «українськість».¹⁶ При цьому випускається з уваги те, що чимало етнічно неукраїнських церковних утворень бере свої еkleзіяльні витoki з Київської митрополії та, відповідно, має багато спільного з нею в обрядовому плані, хоча вони вживають інші богослужбові мови або існують в іншому етнічному контексті.

Отож постає проблема підходів, згідно з якими можемо ідентифікувати приналежність хронологічно, географічно та конфесійно розрізнених церковних юрисдикцій до єдиної еkleзіяльної родини, у даному випадку – Київської Церкви. Вказана проблема в літературі не розпрацьована. Однак на підставі власного аналізу багатьох джерел, що торкаються проблематики ідентичності церковних структур, пропонуємо шість підходів для віднесення різних еkleзіяльних структур до єдиної і конкретної еkleзіяльної родини, якою в нашому дослідженні є Київська Церква (як збірне еkleзіологічне поняття): генезисний, обрядовий, територіальний, евхаристійний, етнічний та ментальний, що впливають із різних аспектів розуміння Церкви.

Згідно з *генезисним підходом*, до Київської Церкви слід віднести еkleзіяльні утворення, котрі виникли як похідні від первинної Київської митрополії, а їхня ерархія веде свою тяглість (має сукцесію)¹⁷ від Київських митрополитів X-XI ст. Деталізувати генезисний підхід можна за такими ознаками: до Київської Церкви належать усі еkleзіяльні утворення, що виникли внаслідок поділу первинної Київської митрополії чи від'єднання від неї або ж були засновані Київською митрополією чи похідними від неї структурами в результаті місійної діяльності. Очевидно, що з еkleзіологічного погляду цей підхід є визначальним. Як побачимо далі, його засто-

¹⁶ Поп.: А. Chirovsky. "Sister Churches": Ecumenical Terminology in Search of Content // *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies* 34/3-4 (1993) 396-397.

¹⁷ Маємо на увазі не ланцюжок єпископських хіротоній, а тяглість передачі влади ординарія-єпарха, тобто повноважень звершувати єпископські функції на певній території чи над усією Церквою (у випадку предстоятеля). Якщо в першому випадку йдеться про наявність у конкретної особи відповідних Божих дарів для того, щоб вона могла бути здатною до єпископського служіння, то в другому йдеться власне про розбудову і тривання Церкви. Поп.: *Lumen gentium* 20-27; *Christus Dominus* 8, 11, 20-23.

сування дає змогу виокремити близько чотирьох десятків окремих еклезиальних утворень, котрі нині формують київську когорту Церков.

Обрядовий підхід установлює приналежність до Київської Церкви тих спільнот, обряд яких еволюціонував з обряду первинної Київської митрополії. Конкретними критеріями в рамках цього підходу можуть бути церковнослов'янська богослужбова мова, культ свв. Володимира Великого й Ольги, Антонія і Тедосія Печерських, Бориса і Гліба, вжиток юліанського календаря, поліелейні свята на честь руських святих і названі їхніми іменами храми й собори тощо, а також деякі інші обрядові особливості, що виявляються в богослужбових чинностях, облаченні духовенства, способах уділення святих таїнств і треб.

Територіальний підхід базується на тому, що Київська Церква була еклезиальним утворенням у межах Руської держави зі столицею в Києві. Відповідно, Церква держави-спадкоємиці Русі може претендувати на київську церковну спадщину та на ідентифікацію як *Київська Церква*. У своєму вужчому трактуванні цей критерій знайшов певне відображення в еклезиальній свідомості широкого загалу в Україні, де Київську Церкву все частіше сприймають як сукупність традиційних конфесій у межах України.

У ширшому, узагальненому трактуванні на спадщину зруйнованого в 1240 р. Київського князівства мають підстави претендувати Галицько-Волинське, Володимиро-Суздальське та Полоцьке князівства, спадкоємцями яких є, відповідно, нинішні Україна, Росія, Білорусь, а перед ними – Російська імперія, СРСР. Отже, саме Церкви, що функціонують на їхніх теренах, і творять у сукупності Київську Церкву. Ця ідея присутня в розвиненій у Московському патріархаті концепції канонічної території, згідно з якою вся територія Російської імперії у пік її територіального розвитку є канонічною територією Московського патріархату.¹⁸ В такому разі Московська Церква виступає як сучасна історична форма Київської Церкви.

Євхаристійний підхід виходить із розуміння Церкви як спільноти християн, об'єднаних навколо Євхаристійної Чаші. Іншими словами, лише ті спільноти, – очевидно, київської генези, – котрі можуть спільно звершувати Літургію, формують Київську Церкву. Стикаємося тут із кількома паралельними юрисдикціями широко трактованої Київської Церкви: православною

¹⁸ З таких міркувань у 1811 р. Грузинську Православну Церкву було приєднано до Російської, уряд католикоса скасовано й натомість утворено Екзархат Московського патріархату. Грузинська Церква відновила свою автокефалію в 1917 р., що було офіційно визнано Московським патріархатом у 1943 р. Однозначно, Грузинська Церква – поза поняттям Київської чи Московської Церкви.

«канонічною»¹⁹, православною «неканонічною»²⁰ і греко-католицькою²¹, між якими нема євхаристійного сопричастя, але є – принаймні умовне – взаємовизнання еклезіяльності і таїнств.

Етнічний підхід відштовхується від того, що кожна помісна Церква формується в певному етнічному субстраті, який виникає в конкретному цивілізаційно-культурному середовищі, в якому й осмислюється таїнство Воплочення Христа. При цьому головним аспектом етнічності є мова. Цей критерій може добре спрацьовувати щодо руського періоду, де «руський» розумівся б як «київський». У вузькому ж трактуванні *давньо-руський* ототожнюється з *українським*, оскільки інші похідні від давньо-руського етноси розглядаються як відгалуження, що сформували цілком окремі власні еклезіяльні структури.²²

Позицію, що не може *Київська* Церква бути *неукраїнською*, послідовно займає о. Дмитро Блажейовський.²³ До Київської Церкви належать етнічно українські Церкви, незалежно від того, де вони розміщені та якої вони юрисдикції. Подібна думка наявна в офіційних документах УГКЦ, де Москву часом розглядають не як одне з дочірніх утворень Київської Церкви, а як один із зовнішніх стосовно неї еклезіяльних центрів.²⁴ У ширшому ж сенсі *давньоруський* ототожнюється зі *східнослов'янським*. Тобто до Київської Церкви, як спадкоємиці Церкви Руської держави, слід віднести національні Церкви українців, росіян і білорусів (в т. ч. діаспорні), оскільки ці три народи є спадкоємцями руського праєтносу. Такого погляду на окреслення меж Київської Церкви дотримується о. Ігор Мончак:

Київська Церква не може піддаватися під емоційний популярний клич [...] в Україні *українська Церква*. Старинне моральне й юридичне зобов'язання тисячолітньої Київської Церкви простягається далеко поза

¹⁹ Структури Московського і Константинопольського патріархатів, Польської та Американської Православних Церков.

²⁰ Автокефальні утворення, які поки що не визнані світовим Православ'ям.

²¹ Церковні структури в сопричасті (унії) з Римом.

²² Тут абстрагуємося від остаточно не розв'язаної в історичній лінгвістиці проблеми походження східнослов'янських мов, як і питання про достатню віддаленість розмовної руської мови в Київській державі від т. зв. церковнослов'янської мови, якою молилась і писала тодішня Київська Церква.

²³ Д. Блажейовський. *Ієрарія Київської Церкви (861-1996)*. Львів 1996; його ж. *Українські церковні унії*.

²⁴ Див.: Один Божий народ на Київських горах: Слово Блаженнішого Любомира Гузара з нагоди започаткування повернення осідку митрополита до Києва, 13.04.2004 // *Українська Греко-Католицька Церква*: офіційний інтернет-сайт (old.ugcc.org.ua/ukr/documents).

територію сучасної України і охоплює не тільки український народ. Якщо б обмежити діяльність Київської Церкви до границь сучасної української держави, то не було б на кого залишити цих українців, білорусів, росіян та інших віруючих поза границями України, які традиційно прив'язані до того східного обряду, що розвинувся з Київського християнського центру.²⁵

Викривленою і лукавою спробою втілити етнічний підхід у життя Церкви, вписавши його у призму геополітичних інтересів режиму Путіна, є доктрина «Русского мира», яку активно популяризує патріарх Московський Кирило. Згідно з нею, існує один *руський народ*, який формує *руський світ*, душею якого є *Руська Церква*. Простежується певна аналогія з радянським народом, Радянською державою і культом радянських вождів як заміником релігії чи з давнішою російською ідеологією царських часів, що стояла на трьох опорах, якими були «самодержав'я», «православ'я» і «народність».

Ментальний підхід передбачає віднесення до київської еклезіяльної когорти на підставі усвідомлення Церквою та її вірними своїх київських (володимирових) витоків. Щоб констатувати свідомість такої ідентичності, слід проводити соціологічні опитування, аналізувати зміст офіційних документів Церков чи послань предстоятелів, що стосуються київського питання, а також позиції в міжцерковних взаєминах – наприклад, спроби плекати єдність Церков київської когорти, відзначення ювілеїв хрещення Руси тощо.

Вважаємо, що з еклезіологічної перспективи головним є генезисний підхід. Адже в історії помісних Церков важливою є суцесія, тобто історична тяглість першосвятительського престолу, символічно представлена передаванням пастирського жезла від предстоятеля до його наступників, які з плином часу творять довкола центру нові єпископські осередки відповідно до змін державних кордонів, етнічного складу населення, інших історичних обставин. При цих змінах престол предстоятеля залишається відносно стабільним, наскрізно формуючи в часі й просторі центр еклезіяльного тяжіння конкретної помісної Церкви, навіть якщо інколи змінюється його юрисдикційна приналежність, як це було, наприклад, у 1596 р. з київським першосвятительським престолом. Інші підходи слугують коригуванню генезисного або діють у контексті вужчих дослідницьких завдань.

²⁵ Мончак. *Самоуправна Київська Церква*, с. 129-130.

Визначальні стадії історичної генези Київської Церкви

Вихідною точкою генези Київської Церкви є *Володимирове хрещення 988 року*, яке відбулося в умовах, коли християнська традиція вже певним чином існувала в Київській Русі²⁶. Історіографічна полеміка про географічні й хронологічні межі цього хрещення, про його історичні та геополітичні обставини не скасовує того факту, що основою київської еклезіяльної ідентичності є подія Володимирівського хрещення, яка міцно вкорінилася в нинішній еклезіяльній свідомості.

Водночас, попри наявність альтернативних науково-історичних гіпотез щодо ролі різних еклезіяльних центрів у творенні Київської Церкви²⁷, є достатньо фактів, аби стверджувати, що вирішальну роль у цьому процесі відіграв Константинополь²⁸, Церкву якого слід повною мірою вважати матір'ю для Церкви давньої Русі. Водночас в історіографії є альтернативні думки щодо того, чи Церква потужної Київської держави була на початках під прямою юрисдикцією Константинополя.²⁹

Перших ознак помісности Київська Церква набула тоді, коли відбулося *канонічне оформлення Київської митрополії* як об'єднаної і структурованої церковної провінції. Брак первинної джерельної бази становить серйозну трудність для історичної реконструкції цього процесу. Всі сформовані в історіографії гіпотези можна звести до двох основних: 1) традиційної для київської еклезіяльної свідомості гіпотези, що Київська митрополія постала в безпосередньому зв'язку з Володимирівським хрещенням³⁰ (її активно вживають у різних теперішніх церковних документах як само-

²⁶ М. Грушевський. *Історія України-Руси*. Львів 1904, т. 1, с. 394-402; Карташєв. *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 1, с. 75-76; R. Clark. Did Baptism Change the Rus? // *Phronema* (2003) 96; L. Lewis. Pre-Mongolian Church Life in Russia // *Anglican Theological Review* 3 (1918) 266.

²⁷ Пор.: М. Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*. Рим 1965, т. 1, с. 180-184; С. Томашівський. Вступ до історії Церкви на Україні // *Записки ЧСВВ* 4 (1931) 4-10; М. Присєлков. *Очерки церковно-политической истории Руси X-XII вв.* Санкт-Петербург 2003, с. 27-28; Т. Коструба. *Нариси з церковної історії України X-XIII ст.* Львів 1939; Карташєв. *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 1, с. 161.

²⁸ Архиеп. Ф. Гумилевский. *Сокращённая история Русской Церкви*. Санкт-Петербургъ 1869, с. 1-2; митр. М. Булгаков. *История Русской Церкви*, т. 1. Санкт-Петербургъ 1889, с. 12; Голубинский. *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 259-261; Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 1, с. 440 і далі; І. Власовський. *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. 1. Нью-Йорк 1955, с. 36-37.

²⁹ Пор.: о. Д. Блажейовський. *Ієрарія Київської Церкви (861-1996)*, с. 22-23; С. Головащенко. *Історія християнства*. Київ 1999, с. 214-215; Блажейовський. *Українські церковні унії*, с. 12.

³⁰ Булгаков. *История Русской Церкви*, т. 1, с. 12; Карташєв. *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 1, с. 137.

очевидну річ³¹); 2) більш імовірної гіпотези про те, що Київська митрополія сформувалася після деякого періоду історичного розвитку, в середині XI ст. При цьому однозгідно встановити ім'я першого митрополита на підставі історичних джерел не вдається,³² що є певною проблемою для київської еклезіяльної свідомості.

Цікавою є неперевірена гіпотеза о. Дмитра Блажейовського про т. зв. *Константинопольську унію 1037 р.*³³ Згідно з нею, перший повноправний (не титулярний) митрополит прибув на Русь у 1037 р., в результаті чого й постала повноцінна митрополія з нормалізованим канонічним статусом. Однак наслідком тієї унії було входження утвореної митрополії в цілковиту й абсолютну юрисдикцію Константинополя.³⁴

Уже від XII ст., під впливом процесів етнокультурної диференціації та політичної роздробленості Київської держави, простежується *диференціація та фрагментація еклезіяльного тіла Київської митрополії*. Ці процеси згодом привели до перенесення центру Київської митрополії до Москви. У XIV – середині XV ст. колись єдина Київська митрополія фактично існувала у форматі як однієї, так і двох або й трьох митрополій, оскільки від неї тимчасово відокремлювалися Галицька (1303-1347, 1371-1415) і Литовська (1317-1376) митрополії.

У період від політичної роздробленості після Ярослава Мудрого (†1054) до Флорентійської унії 1439 р. важливими для становлення Київської Церкви були *спроби унезалеження Київської митрополії від Константинополя* через поставлення етнічно свого предстоятеля. Ймовірно, це були змагання за віднову первинної автокефалії (або стану, близького

³¹ Напр.: [В. Сабодан.] Доклад Митрополита Киевского и всея Украины Владмимра на Архиерейском Соборе Русской Православной Церкви // *Русская Православная Церковь: Официальный сайт Московского Патриархата* (www.patriarchia.ru/db/print/2772214.html), 3 лют. 21013.

³² Див.: о. Ю. Федорів. *Історія Церкви в Україні*. Люблін 1991, с. 47; Чубатий. *Історія християнства на Русі-Україні*, т. 1, с. 258-260; Приселков. *Очерки церковно-политической истории Руси X-XII вв.*, с. 28-29; Томашівський. Вступ до історії Церкви на Україні, с. 96; Булгаков. *Історія Русской Церкви*, т. 1, с. 40-41; Власовський. *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. 1, с. 277; та ін.

³³ Блажейовський. *Українські церковні унії*, с. 7 і далі.

³⁴ Доказами на користь автокефалії Київської митрополії Кость Панас вважає те, що вона не числилась у грецьких диптихах та що імен її єпископів у грецьких джерелах нема; а також те, що патріярхи Сходу писали митрополитам Київським листи з олов'яними печатками, як рівним собі, тимчасом як до підлеглих писали листи з восковими печатками, і т. ін. Див.: о. К. Панас. *Історія Української Церкви*. Львів 1992, с. 17. Однак Борис Гудзяк вважає спроби довести автокефальність Київської митрополії в X-XI ст. непереконливими. Див.: Б. Гудзяк. *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріярхат і генеза Берестейської унії* / перекл. з англ. М. Габалевич. Львів 2000, с. 1.

до автокефалії), ідея якої була й досі залишається актуальною в київській еkleзіяльній свідомості всіх частин Київської Церкви: це рух за патріярхат в УГКЦ, рух за автокефалію в УПЦ МП тощо.

Утім, до середини XV ст. доцентрові процеси були сильнішими за відцентрові, тож єдність Київської митрополії регулярно відновлювалася. Однак через відмінності у сприйнятті Флорентійської унії 1439 р. у московській і власне київській (київсько-литовсько-галицькій) частинах Київської митрополії у 1448 р. відбувся остаточний її поділ. Наслідком його стало *започаткування нового самостійного еkleзіяльного організму – Московської Церкви*.

Через відкинення Москвою Флорентійської унії³⁵ північно-східні єпархії ще більше визріли в усвідомленні своєї специфічної ідентичности, що відповідало політиці московського великокняжого двору з розбудови Московської держави.³⁶ Таким чином, у 1448 р. відбулося не лише обрання окремого митрополита для Півночі та започаткування курсу Московської Церкви на автокефалію³⁷, а й передусім ментальне, еkleзіяльне, ба навіть геополітичне протиставлення Церкви в Московщині тим частинам Київської митрополії, які опинилися під Польщею і Литвою³⁸.

Отже, утворення Московської Церкви в 1448 р. було відокремленням, сепарацією значної частини від еkleзіяльного тіла первинної Київської митрополії. Саме тут, а не у Володимировому хрещенні, лежать початки генези сучасної Московської Церкви, стосовно чого доходять згоди незаідеологізовані церковні історики – як українські, так і російські.³⁹ А сам факт відмови московських єрархів від титулу митрополита (чи згодом

³⁵ Слід зауважити, що й понині Московська Церква ігнорує історичний факт нетривалого відновлення евхаристійного сопричастя між Римом і православними патріярхатами внаслідок Флорентійської унії 1439 р. та безуспішно намагається нав'язати таку свою інтерпретацію Католицькій Церкві. Про це робимо висновок із прямого уникнення згадки про факт Флорентійської унії в §5 *Гаванської декларації* папи Франциска і патріярха Кирила 2016 р., де сказано про тисячолітню відсутність евхаристійного спілкування між Католицькою і Православною Церквами. Унаслідок цей документ слід розцінити як такий, що містить принаймні одну фактичну помилку.

³⁶ М. Cherniavsky. The Reception of the Council of Florence in Moscow // *Church History* 4 (1955) 348-349.

³⁷ Власовський. *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. 1, с. 118.

³⁸ Цікаво, що коли сьогодні подібним шляхом іде УПЦ КП, це викликає гостру критику з боку Російської Церкви. Такі подвійні стандарти пронизують московську еkleзіяльну свідомість.

³⁹ Див.: Чубатий. *Історія Християнства на Русі-Україні*, т. 2, ч. 1, с. 248; Голубинский. *Історія Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 513-514; Власовський. *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. 1, с. 119; Карташев. *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 1, с. 365-368; митр. І. Огієнко. *Приєднання Церкви Української до Московської у 1686 році*. Вінніпег

патріярха) *Київського* свідчить про те, що тогочасна Московська Церква (XV ст.) сама відкинула безпосередню тяглість своєї еклезіяльної історії від прозахідної Київської митрополії, щоб формувати еклезіяльний базис для власної самобутности. Однак це аж ніяк не виключає Московську Церкву з духовної спадщини Володимирового хрещення. Зрештою, зрозумівши це, Московська Церква відповіла спробою цілковитої монополізації київської еклезіяльної спадщини, що – як інша крайність – теж не мало успіху.

Постання Московського патріярхату в 1589 р. супроводжувалося наростанням амбіцій Москви панувати духовно та юрисдикційно над північно-східною частиною світового Православ'я або й над ним усім. В еклезіяльній свідомості це проявилось доктриною про Москву як *третій і останній Рим*. Власне, теперішня доктрина «Русского мира» є переробкою церковно-геополітичної доктрини третього Риму, спробою обґрунтувати виняткову роль Москви, цілком нівелювавши роль Києва на східнослов'янському просторі, після того, як світове Православ'я безапеляційно відкинуло ідею про *третій Рим*. Водночас наявність у титулі Московського патріярха додатку «*и всея Руси*» дедалі частіше асоціюється в московській еклезіяльній свідомості з владою патріярха над «безмежними неокресленими просторами», котрі постійно розширюються, або з чимось близьким до цього.⁴⁰

Разом із тим, переконання про вибраність, винятковість та унікальність Московської Церкви, виражене, зокрема, у відмінних обрядових формах, – інших, ніж у греків та, меншою мірою, Києва, – було в московській еклезіяльній свідомості таким сильним, що спроба патріярха Никона у 1653-1656 рр. наблизити московський обряд до обрядових тенденцій

1948, с. 6; архиеп. І. Огієнко. *Українська Церква*. Прага 1942, т. 2, с. 22-23; Мончак. *Самоуправна Київська Церква*, с. 8-10.

⁴⁰ Архирейський собор Московського патріярхату, який відбувся 2-5 лютого 2013 р., заявив, що «канонічною територією» цього патріярхату є не лише Росія, Україна та Білорусь, але й низка неслов'янських (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Молдова) і навіть нехристиянських (Азербайджан, Казахстан, Туркменістан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан, Китай і Японія) країн, внісши відповідні зміни в статут Церкви. Див.: *Устав Русской Православной Церкви, §3 // Русская Православная Церковь: Официальный сайт Московского Патриархата* (www.patriarchia.ru/db/text/133115.html), 5 лют. 2013. Архирейський Собор 2-3 лютого 2016 р. додав до канонічної території Московського патріярхату Монголію. Див.: *Определение Освященного Архирейского Собора Русской Православной Церкви о внесении изменений и дополнений в Устав Русской Православной Церкви, ч. II // Русская Православная Церковь: Официальный сайт Московского Патриархата* (<http://www.patriarchia.ru/db/text/4367659.html>), 3 лют. 2016. А оскільки Московський патріярхат (усупереч позиції Константинополя) надавав свого часу автокефалію Православним Церквам Польщі та Америки, то й США, Канада та Польща – теж канонічна територія Московського патріярхату і всієї Руси, хоч і колишня.

грецького православ'я спричинила відокремлення частини Московської Церкви, чим було започатковано *старообрядництво*, яке нині має десятки різних напрямків⁴¹.

Іншим наслідком Флорентійської унії був *досвід перебування Київської митрополії*⁴² у *сопричасті з Римом у 1439-1467 рр.*⁴³, що відповідним чином відбилося в тодішній еклезіяльній свідомості. Зокрема й цим була зумовлена наступна віхова подія в історії Київської Церкви – *Берестейська унія 1596 р.*, внаслідок якої Київська митрополія окремо від материнської Константинопольської Церкви відновила єдність із Римським престолом. Попри розбіжності в оцінках цього унікального в історії вселенської Христової Церкви феномену, серйозним поштовхом до Берестейської унії було зазіхання новоутвореного Московського патріархату підпорядкувати собі Київську митрополію, що остання рішуче відкидала, і неспроможність материнського Константинопольського патріархату, паралізованого османами, допомогти їй.

Конкретні еклезіологічні оцінки Берестейської унії широко висвітлені в опублікованих результатах численних оригінальних досліджень.⁴⁴ Попри відмінності цих оцінок, одностайно констатується важливий факт: уже в другій половині XVI ст. культурні, політичні, еклезіяльні, ментальні антагонізми між Києвом і Москвою стали нездоланими, вже на той час це були два великі церковні організми, які жили кожен власним ритмом.

Отож, у 1596-1620 рр. функціонували дві еклезіяльні структури київської генези: *Московська автокефальна*, на чолі з патріархом у Москві, і *Київська унійна*, яку очолював митрополит у Києві. Також функціонували дві окремі єпархії, що номінально залишились в юрисдикції Константино-

⁴¹ З них наявність дійсної єрархії та таїнств зберегли Російська Православна Старообрядницька Церква та Православна Старообрядницька Церква Румунії, які разом формують т. зв. Білокриницьке старообрядницьке сопричастя (згоду).

⁴² Без московської її частини.

⁴³ Варто звернути увагу, що в Київській митрополії Константинопольського патріархату Флорентійська унія залишалася чинною на 12 років довше, ніж у самому Константинополі.

⁴⁴ Зокрема, див.: Гудзяк. *Криза і реформа*, с. 81-118; Булгаков. *Історія Русской Церкви*, т. 9, с. 478-479; 182-202; М. Стахів. *Христова Церква в Україні: Нарис історії Української Католицької Церкви та аналіз перехрещення в ній в інтересі Риму, Царгороду, Варшави й Москви в національно-політичному аспекті*. Львів 1993, с. 281-322; мнх. С. Сенік. *Передумови Берестейської унії / перекл. з англ. Н. Кочан // Основні документи Берестейської унії*. Свічадо 1996, с. 5-47; Огієнко. *Українська Церква*, т. 1, с. 183, Г. Подскальський. *Берестейська унія з перспективи Вселенського (Царгородського) Патріархату в XVII ст. // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті: Матеріали других "Берестейських читань"*, Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лютого 1995 р. / ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. Львів 1996, с. 52-56; та численні інші.

поля: Львівська і Луцько-Острозька. Варто наголосити, що в той період ці церковні утворення територіально не накладалися і не творили паралельних юрисдикцій на одній і тій самій території.

Ситуація змінилася з *реставрацією в 1620 р. унійної Київської митрополії в юрисдикції Константинополя*. Єрусалимський патріарх Теофан III на зворотному шляху з Москви (де він поставив на патріарха батька правлячого московського царя, за що був щедро винагороджений) висвятив єпископів для тих епархій Київської митрополії, очільники яких уже більше 20 років належали до унійної Київської митрополії. В історіографії наводять докази того, що Теофан діяв під впливом моральних зобов'язань перед Московським царством, а також спонук від козаків, які «охороняли» його на шляху з Москви.⁴⁵

Таким чином, утворена 1620 р. внаслідок дій Теофана III Київська митрополія в плані еклезіяльної генези єрархії не є прямою спадкоємицею первинної Київської митрополії. Вона – нове еклезіяльне утворення, сформоване, звичайно ж, на київському церковно-етнічному субстраті, однак із тяглістю єрархії від Єрусалимського патріяршества. Можемо образно висловитися й так: новопоставленому Теофаном III київському митрополитові Йову Борецькому було вручено не пастирський жезл давніх митрополитів Київських (цим жезлом орудував тодішній унійний митрополит Йосиф Рутський), а спеціально приготований для нього новий митрополитичий жезл. У такому сенсі й сучасна УПЦ (МП) має свої прямі еклезіяльні витоки власне в цій Київській митрополії 1620 р., а не безпосередньо в Київській митрополії X-XI ст.

Не маючи належної підтримки від материнської Церкви з Константинополя, ізольованого мусульманами, православна (нез'єдинена) Київська митрополія через півстоліття перестала існувати. Поширене в російській історіографії твердження про те, що відновлена 1620 р. митрополія у 1686 р. приєдналася до Московського патріярхату,⁴⁶ є хибним. Насправді її поступово, епархію за епархією, поглинули сильніші від неї сусідні церковні структури, чому сприяла й розірваність цієї митрополії московсько-польським кордоном. Отож, у Московський патріярхат ввійшло шість її епархій⁴⁷, а в Київську унійную митрополію – три⁴⁸. З цього приводу

⁴⁵ Пор.: Федорів. *Історія Церкви в Україні*, с. 174; І. Власовський. *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. 2. Нью-Йорк 1956, с. 33-34; та ін.

⁴⁶ Пор.: Каргашёв. *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 2, с. 291 і далі.

⁴⁷ Київська митрополіча; Полоцька і Вітебська; Смоленська і Дорогобузька; Чернігівська і Сіверська; Могилівська, Оршанська і Мстиславська; Переяславська.

⁴⁸ Перемишльська, Самбірська і Сяноцька; Луцька й Острозька; Львівська, Галицька і Кам'янецька.

патріарх Константинопольський Вартоломій, перебуваючи в Україні з нагоди святкування 1020-ліття хрещення Руси, заявив:

...після анексування України Росією і під тиском Петра I, Вселенський Патріарх Діонісій IV розсудив, що за тогочасних обставин стало необхідним церковне підпорядкування Української Церкви Московському Патріархатові..., щоб не примножувати бід побожного українського народу і щоб він був під православним політичним проводом – хоча українська ієрархія сильно і одностайно протилежно цьому рішенню, що дорівнювало нанесенню явної шкоди канонічним правам Церкви-Матері.⁴⁹

Приблизно в цей же період з'являється *Мукачівське єпископство*, еклезіальні витoki якого залишаються нез'ясованими. Згідно з одним із припущень, це єпископство заклав у 1443 р. митрополит Ісидор Київський, коли він утверджував Флорентійську унію на закарпатських теренах.⁵⁰ Як історіографічну гіпотезу можна подати також думку о. Ігора Мончака⁵¹ про те, що Ужгородська унія 1646 р. лише підтвердила римську юрисдикцію над Мукачевим і була способом інтеграції Мукачєвого в Берестейський договір.⁵²

Таким чином, станом на 1700 р. Київська Церква була представлена Московським патріархатом, відгалуженим від нього старообрядництвом, яке ще не мало еклезіального оформлення, унійною Київською митрополією та відокремленим унійним Мукачівським єпископством.

Подальша складна *диференціація та дезінтеграція Київської Церкви у ХХ ст.* відбувалася трьома шляхами:

- 1) заснування нових еклезіальних структур унаслідок місійної діяльності в Азії та Північній Америці;
- 2) поява в Західній Європі, Північній і Південній Америках та Австралії східнослов'янської діаспори, яка формувала свої еклезіальні структури;
- 3) автокефальні рухи на материнській території Київської митрополії.

⁴⁹ Звернення Його Всесвятості Патріарха Константинопольського Вартоломея I до української нації 26 липня 2008 р. // *RISU: Релігійно-інформаційна служба України* (risu.org.ua), 26 лип. 2008.

⁵⁰ mons. L. Petrik. *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku. Dedičstvo sv. Cyrila a Metoda*. Prešov 2012, с. 16.

⁵¹ Мончак. *Самоуправна Київська Церква*, с. 23.

⁵² Загалом, брак джерельної бази в питанні про походження Мукачівського єпископства сприяє нині дальшому утвердженню церковно-політичної позиції, згідно з якою Церква Закарпаття має достатньо вагому окремішність від Києва, що не сприяє вирішенню т. зв. «русинського питання». На жаль, Римський престол уже тривалий час послідовно живає термін «русинський обряд» щодо унійного Мукачівського єпископства і його дочірніх утворень – Пітсбурзької митрополії у США та Празького екзархату в Чехії.

І якщо на початку ХХ ст. існувало шість еклезіяльних відгалужень, похідних від первісної Київської митрополії (Російська Православна Церква – безпатріярший Московський патріярхат, унійна Галицька митрополія, умовно самоврядні Пряшівське і Мукачівське єпископства, старообрядницькі православні Церкви Росії та підавстрійської Румунії), то на початок ХХІ ст. їх стало майже чотири десятки, що коротко розглянемо далі.

Спроба конкретизувати обсяг поняття «Київська Церква»

Відштовхуючись від генезисного підходу як базового та вносячи корективи на основі інших п'яти підходів, ми нараховуємо 38 церковних утворень різної юрисдикції та рівня сформованості, сукупність яких і становить конкретний обсяг поняття *Київська Церква* в найширшому його трактуванні. Для визначення обсягу поняття *Київська Церква* ми пропонуємо нові, додаткові терміни, зміст яких поступово розкриватимемо нижче. На розроблених структурно-хронологічній і структурно-юрисдикційній схемах подаємо наше бачення сучасної структури Київської Церкви (як збірного еклезіологічного поняття), що опирається на логіку історичного процесу еклезіяльної еволюції первинної Київської митрополії. Ці схеми унаочнюють зміст поняття «Київська Церква» відповідно до запропонованої нами дефініції.

Отож, з первинної Київської митрополії сформувалося загалом 38 еклезіяльних утворень різних юрисдикцій та різного рівня еклезіяльної зрілості, які становлять обсяг поняття Київська Церква згідно з широко трактованим генезисним підходом. Приблизно ще десяток київських еклезіяльних утворень, яких на схемах не відображено, існували в різні історичні епохи, однак не зберегли своєї еклезіяльної окремішності до цього часу, влившись в інші структури, а частина з них цілком припинила існування⁵³. Крім того, існує ще близько десятка дрібних еклезіяльних утворень, які можуть претендувати на наявність дійсної єрархії попри свій

⁵³ Литовська митрополія Константинопольського патріярхату (1317-1376); Українська Автономна Православна Церква (1918-1921) митр. Антонія Храповицького; Українська Автокефальна Православна Церква (1921-1930) митр. Василя Липківського; Українська Автономна Православна Церква (1941-1943) митр. Олександра Громадського; Українська Братська Церква (1923-1925) митр. Павла Погорілка; Українська Синодальна Церква (1925-1935) митр. Пімена Пегова; Українська Соборно-Єпископська Церква (1925-1943) митр. Теофіла Буддовського; Українська Автокефальна Православна Церква (1941-1943) митр. Полікарпа Сікорського; Російська Жива Церква (1922-1943) митр. Антоніна Грановського; Російська Катакомбна Церква (1926-1935) митр. Йосифа Петрова; Православна Церква СРСР (1925-1935) митр. Григорія Яцковського.

неканонічний статус. Умовно називаємо їх «неканонічними в квадраті», тобто такими, що утворились як неканонічні й похідні від інших неканонічних юрисдикцій київської генези.⁵⁴

Для детальнішого окреслення київської еклезіяльної когорти пояснимо поняття, відображені на схемі:

- *київський еклезіяльний субстрат*⁵⁵ – еклезіяльні утворення, які заклали початки Київської Церкви: розрізнені еклезіяльні структури, в тому числі й місійного типу, що існували на теренах Київської Русі до утворення первинної Київської митрополії;
- *київський еклезіяльний протострат*⁵⁶ – первинна Київська митрополія, яка, можливо, була закладена 988 р. Ймовірно, у 1037 р. вона остаточно врегулювала свій статус у структурах Константинопольського патріархату, 1596 р. перейшла з Константинопольської юрисдикції в Римську, а в 1805 р., зі смертю останнього митрополита, припинила існування. Образно висловлюючись, предстоятельський жезл останнього київського митрополита Теодосія Ростоцького, який помер в ув'язненні в Санкт-Петербурзі, так і не було нікому передано, бо імперський російський уряд не дозволив призначити законних наступників. Однак первинна Київська митрополія – київський еклезіяльний протострат, припинивши свою пряму тяглість, як це видно із схеми, дала п'ять головних відгалужень, що склали два суперстрати⁵⁷:
- *київський еклезіяльний суперстрат*, який формують відгалуження від первинної Київської митрополії та теренах Центральної, Західної і Південної Русі в українсько-білорусько-литовському субцивілізаційному контексті. Вони творять західну складову київської еклезіяльної когорти;
- *московський еклезіяльний суперстрат*, який становлять відгалуження від первинної Київської митрополії та теренах Північної

⁵⁴ Наприклад, *Українська Автокефальна Православна Церква Канонічна (соборноправна)*, утворена 2002 р. шляхом об'єднання кількох маргінальних мікрогруп УАПЦ та УПЦ КП, *Російська Автономна Православна Церква*, утворена 1993 р. шляхом об'єднання кількох маргінальних мікрогруп РПЦЗ та РПЦ, *Російська Православна Католицька Церква*, утворена 1991 р. маргінальною мікрогрупою РПЦ після невдалої спроби приєднатися до УГКЦ.

⁵⁵ Термін сформовано на основі гр. *συβ* – розміщений під чимось; *στρατος* – народ, натовп, група, шар.

⁵⁶ Термін сформовано на основі гр. *πρωτο* – первинний, той, що в основі; *στρατος* – народ, натовп, група, шар.

⁵⁷ Термін сформовано на основі гр. *συπερ* – розміщений над чимось; *στρατος* – народ, натовп, група, шар.

і Східної Русі в російсько-азійському цивілізаційному контексті, починаючи від самопроголошеної автокефалії Московської Церкви 1448 р. Вони формують східну складову київської еклезіяльної когорти.

Як бачимо на схемах, київський і московський суперстрати не є монолітними, а мають декілька кластерів⁵⁸, до яких Церкви зараховуємо на основі спільності їхньої генези.

Отже, **київський еклезіяльний суперстрат** формують три кластери, кожен з яких має свою окрему генезу. Назвімо їх київським, мукачівським і галицьким.

До *київського кластера* належать одинадцять еклезіяльних формувань⁵⁹, що виникли в ХХ ст. із того відгалуження Київської Церкви, котре 1596 р. відкинуло Берестейську унію, а згодом розпочало відокремлене існування, спершу – в структурах Константинопольського патріярхату, а від 1686 р. – Московського. Тому цей кластер не є прямим еклезіяльним спадкоємцем первинної Київської митрополії: остання продовжувала фактично існувати до 1805/1839 рр. у єдності з Римським апостольським престолом.

До *мукачівського кластера* належать п'ять еклезіяльних формувань⁶⁰, що є похідними в генезисному плані від вікарного Мукачівського єпископства, заснованого, ймовірно, у XV ст., яке від 1646 р. перебувало в унії з Римом, від 1771 р. – з повноцінним єпархіяльним статусом⁶¹.

Галицький кластер формують чотири еклезіяльні утворення⁶², історичні витоки яких сягають відновленої, а точніше – новоствореної у 1807 р. Галицької митрополії. Бо, по суті, 1807 р. папа Пій VII вилучив із Київської митрополії три єпархії⁶³ та об'єднав їх разом у митрополію

---

⁵⁸ Від англ. *cluster* – гроно.

⁵⁹ Серед них – *Польська Автокефальна Православна Церква, УПЦ (МП), Білоруський Екзархат РПЦ*, діаспорні українські православні структури Константинопольського патріярхату: *УПЦ США, УПЦ Канади*; «неканонічні»: *УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ Америки і Діаспори, Білоруська Автокефальна Православна Церква* тощо.

⁶⁰ Самоврядні митрополії: *Пітсбурзька (США) та Пряшівська (Словаччина), Гайдудорозька (Угорщина)*; самоврядні єпископства: *Мукачівське (Україна), Карпаторуське (США)*.

⁶¹ До того безпосередньо належало до структур РКЦ – *Егерської архидієцезії*.

⁶² *Киево-Галицьке верховне архієпископство в Україні та три діаспорні митрополії: Вінніпезька (Канада), Філадельфійська (США), Перемишльсько-Варшавська (Польща)*. Усі разом вони становлять *Українську Греко-Католицьку Церкву* і мають, відповідно до ККСЦ, дуже складну систему юрисдикційних відношень.

⁶³ Престол Київських митрополитів був на той час вакантним, а сама митрополія, крім цих трьох її єпархій, перебуваючи в межах Російської імперії, зазнавала сильної дискримінації, ба навіть репресій.

з центром у Львові⁶⁴, покликаючись при цьому на прецедент існування латинської Галицької митрополії. До речі, саме Львів, а не Київ, є материнським престольним містом для діяспорних структур УГКЦ в Європі, Північній і Південній Америці, Австралії.

Хоча Галицькій митрополії було надано права давньої Київської митрополії, її не можна вважати прямою спадкоємицею Кивської в еклезіально-генезисному плані, оскільки Галицька є новоутвореною церковною провінцією, до якої ввійшли ті з епархій, котрі були відрізані державними кордонами від опустілого першосвятительського Київського престолу:

Римський Престіл, так як у 1798 р. відокремив частину Київської і Берестейської епархії поза російською владою в окрему Супрасльську епархію, та подібно 10 років пізніше відокремив західні епархії під Австрійською владою в окрему Галицьку митрополію, яка до того часу через чотири століття була з'єднана з Київською в одну Києво-Галицьку.⁶⁵

Зрештою, і після заснування 1807 р. Галицької митрополії Римський престол трактував Київську як таку, що існує, однак із тимчасово необсадженим митрополичим престолом.⁶⁶ Однак коли в 1905 році період вакантності Київського митрополичого престолу перевищив 100 років (останній митрополит Теодосій Ростоцький помер 1805 р.), Київська митрополія, відповідно до церковного права, припинила існування. Від 2005 р. – з перенесенням осідку предстоятеля УГКЦ зі Львова до Києва та зі зміною його титулу з *Верховний Архієпископ Львівський* на *Верховний Архієпископ Києво-Галицький*, що означало також свого роду відновлення Київської унійної митрополії, УГКЦ поступово розгортається до всеукраїнського виміру.

Попри певну, здавалось би, «невигідність» для УГКЦ таких висновків, маємо на меті констатувати той важливий факт з окресленого вище історичного процесу Київської Церкви, що ні УГКЦ, ні РПЦ, ані жодна з решти майже чотирьох десятків Церков, котрі належать до київської еклезіальної когорти, не мають підстав у генезисно-еклезіальному плані претендувати на пряму сукцесію від первинної Київської митрополії чи на виключну монополію над її еклезіальною спадщиною. Ця первинна Київська митрополія, що оформилася на початку XI ст. як складова Константинопольського патріярхату, а в кінці XVI ст. перейшла в римську юрисдикцію, припинила своє існування на початку XIX ст., зі смертю в 1805 р.

⁶⁴ Львів було визнано за спадкоємя Галича; у Львові ж був осідок латинської митрополії, перенесеної з Галича.

⁶⁵ Мончак. *Самоуправна Київська Церква*, с. 47.

⁶⁶ Там само, с. 46.

останнього її канонічного очільника – митрополита Теодосія Ростоцького, після якого Рим не призначав для неї предстоятелів⁶⁷. Усі 38 теперішніх церковних утворень є бічними відгалуженням від цього первинного стовбура Київської Церкви.

Вказане вище, з аналогічною аргументацією, стосується і низки еклезіальних утворень, що належать до **московського еклезіального суперстрату**, який остаточно виокремився в середині XV ст., поштоvhом до чого стала участь Київської митрополії у Флорентійській унії 1439 р. Це відгалуження від Київської Церкви, яке в 1448 р. розпочало окреме від Києва існування, а в 1589 р. у специфічний спосіб було визнане як автокефальна Московська Церква. До цього суперстрату належать два кластери, що утворилися в середині XVII ст. як наслідок реформ патріярха Никона.

Білокриницький кластер включає дві старообрядницькі Церкви, які законсервували питому московську обрядову спадщину й остотоchnо оформилися в еклезіальному плані в середині XIX ст.⁶⁸

Власне *Московський кластер* після XVII ст. залишився умовно відкритим до впливів із Заходу (Латинська Церква) і Сходу (Грецька Церква). У XX ст. в цьому кластері виникло 15 еклезіальних структур, серед яких *Московський патріярхат*⁶⁹, автокефальна *Православна Церква в Америці* та еклезіальні утворення Константинопольської юрисдикції⁷⁰.

Отож, Київ – потужний активний осередок Христової Церкви, що дав початки десяткам нових церковних утворень, кожне з яких у відповідний спосіб є приналежним до київської когорти Церков.

Висновки

Київська Церква – це конкретне еклезіологічне поняття, що набуло певного поширення в еклезіальній свідомості низки Церков, які так чи інакше пов'язують свої витоки з Володимировим хрещенням Руси 988 р. Попри розмитість меж цього поняття, спостерігається тенденція до усталення його змісту та обсягу в академічних дослідженнях. Доволі часто результати цих досліджень представлені в конфесійно заангажований

---

⁶⁷ Іраклій Лісовський, Григорій Коханович та Йосафат Булак були призначені російськими імператорами й лише де-факто визнані Римом як тимчасові адміністратори.

⁶⁸ *Російська Православна Старообрядницька Церква та Російська Православна Старообрядницька Церква в Румунії*.

⁶⁹ Включає автономну *Японську та Китайську*, самоврядні *Російську Закордоном, Молдовську, Естонську, Латвійську Церкви* та низку інших церковних структур зі специфічним статусом.

⁷⁰ *Фінська, Естонська Апостольська, Російська Західноєвропейська Церкви*.

спосіб або відображають певні церковно-ідеологічні цілі. Однак застосування конкретних обґрунтованих підходів дало нам змогу наповнити це поняття точнішим змістом та конкретизувати його обсяг.

Вважаємо, що визначальним підходом для конкретизації поняття Київської Церкви є генезисний, який опирається на те, що у Христовій Церкві важливе значення має послідовна зміна єпископів на їхніх престолах, послідовна передача єпископської влади від одного єрарха до іншого – т. зв. сукцесія єпископських престолів. Супровідним процесом цього явища є також творення дочірніх єпископських престолів, з яких можуть розвиватися нові помісні Церкви.

Отож, через деякий час після Володимирого хрещення – ймовірно, у середині XI ст. – сформувалася та сконсолідувалася Київська митрополія Константинопольського патріархату, яка стала материнською для десятків інших єклезіяльних утворень. З плином часу Київ проявив себе як потужний осередок Христової Церкви, звідки християнство поширювалося на величезні простори Східної Європи, а також Північної, Центральної та Східної Азії – як у процесі цілеспрямованої місійної діяльності, так і шляхом органічного розширення ареалів розселення народів, що були прямими чи опосередкованими нащадками тих, котрі отримали Володимирове хрещення. Крім того, християнство київської генези з'явилося також на всіх інших континентах унаслідок міграцій. Складні історичні процеси зумовили поділи первинної Київської митрополії, зміни юрисдикційної приналежності її складових тощо.

Як наслідок, маємо сьогодні 38 окремих церковних утворень різного статусу, різної юрисдикційної приналежності та рівня єклезіяльної сформованості (автокефальних⁷¹, автономних⁷², самоврядних⁷³, самоправ-

⁷¹ Церкви, які цілком самостійні й незалежні від інших, а передусім – в обранні свого предстоятеля, що не потребує жодного потвердження ззовні. Наприклад, *Російська Православна Церква* (Московський патріархат), *Польська Автокефальна Православна Церква*, частково визнана автокефальною *Православна Церква Америки*, «неканонічні» *Українська Православна Церква Київського Патріархату*, *Українська Автокефальна Православна Церква*, *Білоруська Автокефальна Православна Церква*, умовно «канонічні» *Старообрядницькі Церкви* тощо.

⁷² Церкви, які самостійні в організації свого внутрішнього життя, однак обраний на предстоятеля має бути затверджений Церквою-матір'ю. Оскільки автономія надається Церквою-матір'ю за умови консенсусу з іншими автокефальними Церквами, автономна Церква за певних умов є суб'єктом міжнародних церковних відносин. Наприклад, *Фінська Православна Церква*, *Японська Православна Церква* тощо.

⁷³ Церкви, які самостійні в організації внутрішнього життя, однак обраний на предстоятеля має бути затверджений Церквою-матір'ю. Оскільки надання самоврядного статусу не передбачає консенсусу з іншими автокефальними Церквами, самоврядна Церква не є суб'єктом міжнародних церковних відносин. Від її імені виступає Церква-матір. Однак остання

них⁷⁴, інших⁷⁵), генеза яких безсумнівно починається з Київської митрополії, що постала внаслідок Володимирового хрещення 988 р. Власне в генезисному плані це й формує Київську Церкву. В такому сенсі поняття *Київська Церква* означається через численну *когорту Церков київської генези*.

У середині XV ст. відбувся органічний і природний процес відокремлення єпархій Московського князівства від первинної Київської митрополії, що започаткувало утворення Московської Церкви – дочірнього еклезиального утворення стосовно Київської митрополії. Своєю чергою, кожна з цих складових частин – Московська митрополія і власне Київська митрополія – дала низку власних відгалужень.

Подальша ж самоізоляція Московської Церкви спричинила глибокий розрив між Києвом і Москвою в еклезиальній ментальності, привела до спроб узурпації Московською Церквою київської еклезиальної спадщини, ментального протиставлення українських Церков Московській тощо.

Застосування інших підходів: обрядового, ментального, етнічного, територіального тощо – дає підстави стверджувати, що *Московська Церква* (яку складає Російська Православна Церква – Московський патріархат, а також деякі інші утворення, що відокремилися згодом від він неї, наприклад, старообрядники) не є складовою поняття *Київська Церква*, хоча залишається дочірньою стосовно первинної Київської митрополії. Знайомство з внутрішнім укладом Церков, які функціонують в Україні та Росії, чітко виявляє нездоланні відмінності між Московською Церквою і київськими Церквами. Відповідно, нині інституційна церковна єдність між Москвою і Києвом можлива хіба що шляхом відмови Києва від своєї церковної ідентичності й самобутності, чого й домагається Москва та чому намагаються протистояти українські Церкви, частково навіть УПЦ (МП), яка офіційно ніколи не відмовлялася від перспективи «канонічної» автокефалії.

формально не втручається у внутрішнє життя. Наприклад, *Українська Православна Церква* Московського патріархату, *Російська Православна Церква* *Закордоном* Московського патріархату.

⁷⁴ Статус кожної з таких Церков визначений окремими церковно-канонічними нормами, а також системами їхнього власного партикулярного церковного права. Загалом кажучи, ці Церкви мають достатньо автономії для самостійного функціонування, однак Церква-матір застерігає за собою низку прав щодо безпосереднього втручання в їхнє церковне життя на будь-якому рівні чи етапі, формального затвердження обраного самою церквою предстоятеля тощо. Наприклад, *Українська Греко-Католицька Церква*, *Українські Православні Церкви* у США та Канаді тощо.

⁷⁵ Церкви, котрі, попри номінальну наявність окремої власної назви, предстоятеля та синоду, насправді функціонують як церковні провінції материнської Церкви, що в прямий спосіб реалізує свою юрисдикцію. Це *Білоруська Православна Церква*, *Православні Церкви Молдови*, *Середньої Азії*, *Казахстану*; *Словацька* та *Угорська Греко-Католицькі Церкви* тощо.

Беручи до уваги різні підходи, маємо достатньо підстав стверджувати, що поняття *Київська Церква* в генезисному плані охоплює не лише українські Церкви, але й білоруські (московської юрисдикції, унійну та автокефальну); польську православну; угорську та словацьку унійні та інші. Слід визнати, що в ментальному й обрядовому сенсі ці Церкви дещо віддалені від Київської Церкви (яку часом помилково ототожнюють з українською Церквою) і, за державної підтримки, роблять спроби підмінити свою київську ідентичність національною (наприклад, через русифікацію обряду в Білоруській Православній Церкві, полонізацію Польської Автокефальної Православної Церкви, заміну культу св. Володимира на культ свв. Кирила і Методія у Словацькій Греко-Католицькій Церкві тощо). Тому можна визнати дискусійною приналежність перелічених вище церковних утворень до Київської Церкви в плані еклезіяльної ментальності.

Загалом же, для київської еклезіяльної ментальності характерні:

- 1) юрисдикційне балансування між Римом і Константинополем із протиставленням Москві;
- 2) сформованість на західному, київсько-полоцькому (тобто українсько-білоруському) етнічному підґрунті;
- 3) еклезіяльна свідомість безпосередньої приналежності до Володимирського хрещення;
- 4) єдиність головних обрядових чинностей;
- 5) більше ментальне тяжіння до нинішнього Києва як еклезіяльного осередку, ніж до Москви.

Враховуючи все це, можемо зробити ще одне звуження обсягу поняття *Київська Церква*, віднісши до нього 15 еклезіяльних утворень, найбільшими з яких є УПЦ (МП), УПЦ КП, УАПЦ, УАПЦ Америки і Діаспори; УГКЦ (із УКЦ США, УКЦ Канади), УПЦ США, УПЦ Канади тощо. Варто звернути увагу, що особливістю так трактованої Київської Церкви є приналежність до її традиції багатьох Церков із неврегульованим канонічним статусом. Крім того, парадоксом є те, що жодна з 15 її складових не має визнаної у світі автокефальності: всі вони підпорядковані зовнішнім центрам.

Подальші дослідження Київської Церкви слід скеровувати в річище *київського екуменізму*⁷⁶ задля нормалізації еклезіяльного статусу окремих Церков, а в перспективі – їх поетапного об'єднання: на проміжному етапі – в декілька помісних Церков, на кінцевому – в єдину Київську Церкву,

⁷⁶ Див. також: І. Мончак. *Флорентійський екуменізм у Київській Церкві: Унійна ідея в помісній еклезіяльній традиції*. Львів 2011.

відповідно до Христової заповіді про єдність (пор. Йо 17:21). Власне, наш висновок про те, що жодна з сучасних українських Церков (а тим більше Московська Церква) не може претендувати в генезисно-еклезіяльному плані на право бути прямою і єдиною спадкоємицею первинної Київської митрополії, є доброю вихідною точкою для об'єднання розрізаних Церков навколо Києва. Засобами київського екуменізму є пізнання розрізаними київськими Церквами одна одної через різного роду екуменічні ініціативи, спільні видання богослужбових текстів, освітні проекти, вивчення київської еклезіяльної, обрядової, богословської спадщини, яка часто затерта зовнішніми впливами, з метою відродити її на якісно новому щаблі відповідно до обставин нинішньої епохи, а передусім – через спільну молитву, з урахуванням можливості й способів її проведення на тому чи іншому етапі відповідно до приписів церковного права.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АКРЦ	<i>Американська Карпато-Руська Православна Церква</i>
БАПЦ	<i>Білоруська Автокефальна Православна Церква</i>
БПЦ	<i>Білоруська Православна Церква</i>
ГКЦ П	<i>Греко-Католицька Церква Польщі</i>
ЕАПЦ	<i>Естонська Апостольська Православна Церква</i>
ЕПЦ	<i>Естонська Православна Церква</i>
КПЦ	<i>Китайська Православна Церква</i>
ЛПЦ	<i>Латвійська Православна Церква</i>
МГКЄ	<i>Мукачівське Греко-Католицьке Єпископство</i>
ПАПЦ	<i>Польська Автокефальна Православна Церква</i>
ПЦА	<i>Православна Церква в Америці</i>
ПЦМ	<i>Православна Церква Молдови</i>
ПЦК	<i>Православна Церква Казахстану</i>
ПЦСА	<i>Православна Церква Середньої Азії</i>
РГКЦ	<i>Русинська Греко-Католицька Церква</i>
РДЦ	<i>Російська Древньоправославна Церква</i>
РІПЦ	<i>Російська Істинно-Православна Церква</i>
РПЦ	<i>Російська Православна Церква (Московський патріархат)</i>
РПЦ ЗЄ	<i>Російська Православна Церква Західної Європи</i>
РПЦЗ	<i>Російська Православна Церква Закордоном</i>

РПЦЗ(а)	<i>Російська Православна Церква Закордоном (альтернативна)</i>
РСПЦ	<i>Російська Православна Старообрядницька Церква</i>
СГКЦ	<i>Словацька Греко-Католицька Церква</i>
СПЦР	<i>Православна Старообрядницька Церква Румунії</i>
УАПЦ	<i>Українська Автокефальна Православна Церква</i>
УАПЦ(о)	<i>Українська Автокефальна Православна Церква (оновлена)</i>
УАПЦ АД	<i>Українська Автокефальна Православна Церква Північної і Південної Америки та діаспори</i>
УАПЦ Д	<i>Українська Автокефальна Православна Церква Діаспори</i>
УГКЦ	<i>Українська Греко-Католицька Церква (Києво-Галицьке верхове архієпископство)</i>
УКЦ	<i>Угорська Католицька Церква</i>
УКЦ К	<i>Українська Католицька Церква Канади</i>
УКЦ США	<i>Українська Католицька Церква Сполучених Штатів Америки</i>
УПЦ	<i>Українська Православна Церква</i>
УПЦ К	<i>Українська Православна Церква Канади</i>
УПЦ КП	<i>Українська Православна Церква – Київський патріархат</i>
УПЦ США	<i>Українська Православна Церква Сполучених Штатів Америки.</i>

Ihor Rantsya

**THE CONCEPT OF THE KYIVAN CHURCH IN HISTORIOGRAPHY
AND ECCLESIAL CONSCIOUSNESS**

The content and the scope of the ecclesial concept «Kyivan Church» are analyzed on the examples of its usage in the historical works and Church documents that reflect ecclesial consciousness. Analysing these documents, the author demonstrates how different Churches that derived from Kyivan tradition realize themselves – whether they are part of this tradition or not. He offers the ecclesiological examination of the main stages of the historical development of the Kyivan Church, in particular the separation of the Muscovite Church in 1448 followed by numerous jurisdictional changes, processes of differentiation and disintegration that transformed the structure of the Kyivan Church. He considers genealogical, ritual, territorial, Eucharistic, and ethnic approaches for correcting the definition of the concept «Kyivan Church» and suggests new terms that specify the scope of this concept: cluster of the Kyivan Churches; Kyivan ecclesial substratum, protostratum and superstratum.

Keywords: Kyivan Church, Kyivan ecclesial consciousness, cluster of the Kyivan Churches, Kyivan ecclesial substratum, protostratum and superstratum.